

7. Принципы регулирования предвыборной агитации на телевидении Европы и США // Законодательство и практика масс-медиа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.medialaw.ru/publications/zip/95/4.htm>.
8. Grundgesetz fuer die Bundesrepublik Deutschland. Bonn, 1996. – 278 с.
9. Tatsachen ueber Deuetschland. – Frankfurt / Main, 1996. – 40 s.
10. Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне державотворення та право творення : аналітична доп. / за заг. ред. канд. філос. наук. О. А. Фісуна. – К. : НІСД, 2007. – 120 с.

Статтю подано до редколегії
17.07.2012 р.

УДК: 94(438) «1918/1939»:[327:325.3]

А. Г. Шваб – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки

Засади зовнішньої колонізаційної політики Другої Речі Посполитої

Роботу виконано у ВНУ ім. Лесі Українки

У статті висвітлено засади колонізаційної політики влади Другої Речі Посполитої. Основну увагу зосереджено на передумовах, завданнях та результатах упроваджуваної політики колонізації.

В основу аналізу покладено діяльність Міністерства праці і суспільної опіки, Міністерства закордонних справ та Колонізаційного товариства із втілення ідеї польської колонізації в Бразилії, Перу, Аргентині та інших країнах. Висвітлено механізми здійснення процесу колонізації, економічні та політичні мотиви цієї політики.

Ключові слова: польська колонізаційна політика, еміграційна політика, національна політика Другої Речі Посполитої, українська еміграція.

Шваб А. Г. Основы внешней колонизационной политики Второй Речи Посполитой. В статье рассматриваются принципы колонизационной политики власти Второй Речи Посполитой. Основное внимание сосредоточено на предпосылках, задачах и результатах проводимой политики колонизации.

В основу анализа положены деятельность Министерства труда и общественной опеки, Министерства иностранных дел и колонизационного общества по воплощению идеи польской колонизации в Бразилии, Перу, Аргентине и других странах. Освещены механизмы осуществления процесса колонизации, экономические и политические мотивы этой политики.

Ключевые слова: польская колонизационная политика, эмиграционная политика, национальная политика Второй Речи Посполитой, украинская эмиграция.

Shwab A. G. Basic Items of the Foreign Colonization Policy of the Second Rech Pospolyta. The article describes the main aspects of the colonization policy of the Second Rech Pospolyta government. In the focus of attention are the reasons for the realization of colonization policy, its main tasks and consequences.

The author analyses activities of the Labour and Public Protection Ministry, Ministry of Foreign Affairs, and Colonization Association aimed at the implementation of the Polish colonization policy in Brazil, Peru, Argentine and other countries. Special attention is paid to the methods of realization of this policy, economic and political background of the process

Key words: Polish colonization policy, emigration policy, national policy of the Second Rech Pospolyta, Ukrainian emigration.

Постановка наукової проблеми та її значення. Колонізаційна політика – похідна міграційна політика, яка займає важливе місце серед пріоритетів кожної держави. Через її регулювання розв'язуються питання економічного, демографічного, етнополітичного характеру. Дослідження засад міграційної політики інших країн дає неабиякий практичний досвід для формування сучасних державних підходів до цього питання. Вивчення досвіду міграційної політики держав, до складу яких входили українські етнічні землі, дає змогу простежити вплив цього процесу на різні сторони життя українців та розкриває особливості національної політики щодо них.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У сучасній українській суспільствознавчій науці питання польської колонізаційної політики міжвоєнного періоду не мали безпосереднього висвітлення. Здебільшого, наявні численні розвідки історії української еміграції та діаспори. Піднята проблема висвітлюється лише крізь призму причин цього процесу й особливостей адаптації емігрантів у країнах поселення. Так, зокрема, аналізу впливу польської еміграційної та імміграційної політики країн поселення на еміграцію із західноукраїнських земель присвячені дослідження С. Качараби. Аналіз імміграційної політики країн поселення й політичні, етносоціальні та економічні аспекти еміграції із західноукраїнських земель, що перебували в складі Другої речі Посполитої підняті також у працях Ю. Сливки, С. Макарчука, Ю. Макара, В. Євтуха, В. Трощинського, А. Попика й інших.

Широке коло робіт присвячених схожій тематиці представляють і польські дослідники. Серед них варто виділити праці державних чиновників і теоретиків польської міжвоєнної еміграційної політики Ю. Влодека, С. Гломбінського, Г. Заленцького, А. Зарихти, З. Людкевича, М. Красноцького, Ю. Околовича, М. Панкевича, М. Шавлеского, С. Юркевича та ін. Важливими для розуміння особливостей еміграційної політики є роботи авторитетних польських дослідників Е. Колодзєя, А. Пачковського, А. Пільха, Г. Яновської, П. Крашевського й ін.

Мета цієї розвідки – аналіз засад колонізаційної політики Другої Речі Посполитої, її передумов, завдань та результатів, а також висвітлення механізмів здійснення процесу колонізації, економічних і політичних мотивів цієї політики.

Виклад основного змісту й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Важливим напрямом внутрішньої й зовнішньої політики Польщі було розв'язання міжконтинентальної еміграції, основне завдання якої в міжвоєнний період – створення скупчених поселень польських емігрантів.

Переселенській еміграції відводили важливу роль господарського механізму всієї економіки Польщі. Спрямування еміграції до країн із нижчим соціально-економічним розвитком розглядалося як можливість впливу на суспільні стосунки імміграційної держави, з одного боку, а з іншого – як можливість покращення соціально-економічної ситуації у власній державі через відселення непродуктивного населення.

Створення заокеанських колоній також передбачало розширення зовнішніх ринків Польщі. Вона могла спрощувати звітти до себе сировину й натомість продавати там продукти власного виробництва.

За допомогою польського осадництва уряд прагнув узяти під контроль перевезення емігрантів, здійснення послуг банківськими та господарськими структурами, які б із часом створили власні філії в еміграції. Іншими словами, поляки прагнули контролювати всі грошові надходження від еміграції.

Різнобічна організація життя переселенців у чужих країнах мала стати осередком національної й політичної експансії Польщі, а після створення вигідних умов господарювання всередині власної країни – повернути на батьківщину вже професійно та фінансово підготовлених співвітчизників [1, 11–12].

З. Людкевич, який у 1924 р. обіймав пост міністра земельної реформи, а пізніше очолював Колонізаційне товариство, писав, що для Польської держави як метрополії хоча б щодо господарських інтересів якнайкраще було б скерувати осадницьку еміграцію до власних колоній [20, 33]. Малося на увазі поєднати колонізаційні терени в одне ціле з господарством метрополії [20, 3].

Ідею переселенської еміграції підтримували чиновники з МПІСО. На засіданні Державної еміграційної ради 6 лютого і 20 березня 1926 р. міністр цього відомства Б. Земенський наголосив на важливості для Польщі впровадження такої політики [12, 35–37, 84–86].

Після травневого (1925) державного перевороту ця ідея знаходила широку практичну підтримку санацийного уряду.

У 1926 р. Колонізаційному товариству надано право на монопольне регулювання заокеанської колонізації. Уряд також виділив для цього кредит на суму 200 тис. злотих.

Серед можливих теренів осадницької колонізації розглядалися південні штати Бразилії: Парана, Санта-Катаріна і Ріо Гранде, а також Аргентина й Парагвай [24, 27]. Певні можливості були й у Канаді. Проте канадська влада не дозволила б на значній території заснувати сотні тисяч господарств однієї національної групи. Тому Канада вилучалася зі сфери зацікавлення польських урядовців як держава можливого осадництва [22, 133].

До найближчих планів Колонізаційного товариства входило створення сільськогосподарських поселень у Південній Франції, а пізніше – у французьких колоніях у Бразилії.

На засіданні Міжміністерської комісії у вересні–листопаді 1928 р. піддалися корегуванню напрямки осадницької політики. Заснування колоній у Франції вимагало більших грошових витрат, тому справа покладалася на приватну ініціативу з державною підтримкою. Емігрантів, які не мали великих коштів, відправляли до Південної Америки. Конференція висловилася за підтримку еміграції українців до Канади [3].

На останньому засіданні комісії 15 листопада 1928 р. вирішено підтримувати емігрантів, виїзд яких сприятиме перебудові економіки, зменшенню кількості безробітних і завдасть найменших збитків національним та політичним інтересам Польщі. Подвійного результату, на думку учасників засідання, можна було б досягнути, організувавши еміграцію непольського елемента зі «східних кресів» [3].

Важливе місце в планах польської поселенської політики відводили Бразилії, терени якої були рідко заселені, а земля мала низьку вартість. За підрахунками, лише в Парані можна було поселити близько 4 млн 800 тис. осіб і створити 960 тис. господарств розміром 14 га кожне [22, 137].

Г. Зеленцький теоретично обґрунтував плани колонізації Парани. З огляду на низький соціально-культурний рівень Парани автор стверджував, що польські осадники змогли б легко асимілювати місцеве населення. 60–70 тис. польських родин, на думку Г. Зеленцького, допомогли б повному культурному завоюванню паранського штату. Широка автономія в складі Бразильського союзу гарантувала б широкі політичні права полякам завдяки їх механічній більшості, навіть, якби не було на це згоди самого Бразильського союзу. Дешева паранська земля не вимагала великих фінансових витрат на поселення, які б були необхідними в інших країнах. А неосяжність паранської території давала змогу здійснювати довготривалу осадницьку політику [22, 136].

Перший дозвіл на вербування переселенців до Бразилії отримало Колонізаційне товариство в лютому 1929 р. У бразильському штаті Еспіріто Санто на 56 тис. га землі протягом восьми років мало оселитися 1 тис. 800 родин. На початку 1931 р. до колонії Білий Орел виїхало 135 родин [13].

Поряд з ідеєю колонізації Бразилії широкого розголосу набула ідея масової еміграції до Перу. Дозвіл на її проведення отримало товариство «Польська колонія» 8 серпня 1929 р. від МПІСО, Міністерства земельної реформи і МЗС. Видана концесія забезпечувала товариству 220 тис. га землі в Перу [14].

Друга концесія була видана Польсько-американському колонізаційному синдикату 21 березня 1931 р. на 1 млн га землі. Уряд Перу зобов'язався кожній родині (250 родин за домовленістю) виділити по 30–60 га землі з оплатою в кредит, фінансувати проїзд, покрити половину коштів на будову доріг, виділити допомогу на придбання знарядь праці [11, 187–195].

Планова еміграція до Бразилії й Перу призначалася для польських родин із Західних воєводств і від початку носила експериментальний характер [10]. Проте нелегальна агітація серед населення Волинського та Поліського воєводств (поширила чутки, що вони теж мають можливість виїхати до цих країн). За реєстрацію з емігрантів збирали кошти в розмірі від 3 до 5 дол. США. У березні у Варшаві навіть виникло товариство «Польська сила в Перу», яке займалося нелегальним вербуванням поселенців [15].

Значне скорочення сезонної континентальної еміграції в роки світової економічної кризи та активний рееміграційний рух із європейських країн продемонстрував нестабільність європейської еміграції, що змусило стимулювати осадницьку еміграцію вже з боку польського уряду.

У кінці 1935 р. МЗС розпочало створення акціонерної спілки «Міжнародне осадницьке товариство», якому доручалося підготувати, організувати й провести закордонне осадництво. До його компетенції, зокрема, належали купівля, оренда та продаж територій для колоній під безпосереднім контролем МЗС [17, 140].

Для розширення осадницької еміграції до Південної Америки МЗС через підставних осіб 1935 р. створило в липні в Аргентині спілку «Compania Colonizadora der Nozte Sociedad Anonima». Капітал акціонерного товариства становив 700 тис. песо, із яких 350 тис. належало Міністерству закордонних справ. Спілка придбала територію в Месйонесі площею 46 тис. га над річками Сіто й Параною.

У Бразилії польська дипломатія зацікавилася створеною місцевими поляками Паранською осадничою спілкою, яка переживала часи занепаду й розпоряджалася капіталом у 26 тис. мілрейсів. Восени 1935 р. МЗС через підставних осіб, увійшло до тієї спілки з капіталом 1 млн мілрейсів. Це дало змогу придбати в Парані над рікою Ріо дас Кабрас близько 63 тис. га землі для поселень [18, 205].

Одночасно з організацією осадництва в країнах Південної Америки Міжнародне осадницьке товариство приступило до створення осадництва у Франції за участю товариства «*Société Senonome d'Exploitation Agricole*» [17, 140].

Проте від самого початку політика осадництва зіткнулася з багатьма труднощами, що ставило під сумнів можливість її виконання. Тут наявні кілька чинників, насамперед, висока коштовність заходу. За підрахунками М. Панкевича, середня вартість проїзду родини до Південної Америки становила щонайменше 3 тис. злотих, до яких слід додати ще 1–2 тис. злотих для облаштування в еміграції. 5 тис. злотих були значною сумою для багатьох поляків [21, 20]. Відомий дослідник проблеми еміграції 20–30 рр. А. Зарихта, урахувавши кошти на переїзд, на купівлю ґрунту, побудову житла та видатки на загальні потреби (будівництво дороги, прожиток до першого врожаю), підрахував, що емігрантам знадобиться 12–20 тис. злотих. Частину цих коштів покривав емігрант, а частину – колонізаційне товариство чи власник, якому переселенці сплачували борг протягом 4–10 років [23, 87]. Для того, щоб здобути потрібну суму, емігрант змушений продавати все своє майно на батьківщині. Основним капіталом селянина була земля і тільки після її продажу можна було зібрати суму 5 тис. злотих. Однак справа з продажем землі була досить складна з огляду на те, що близькі сусіди не мали коштів, щоб придбати наділ, а шукати багатого селянина з віддалених сіл було справою довготривалою. Часто емігранти продавали наділи частинами, але втрачали при цьому в коштах і часі [19, 29–30].

Отже, польське керівництво помилилося, коли покладало велику надію на покращення структури рільництва через еміграцію. Землю скуповували лише заможні селяни, а проблема безземельних і малоземельних лишалася невирішеною. Більше того, кошти на подорож до заокеанських держав також мало лише заможне селянство, а потреби виїжджати в нього не було.

Не сприяли реалізації намірів польської влади й умови поселення емігрантів. У Бразилії поселенець отримував землі, укриті густим, непрохідним лісом у гористих місцевостях, оскільки бразильська рівнина, укрита багном, була неродючою. Для того, щоб вести господарство на європейський лад, потрібні були роки. Поселенці, за місцевим звичаєм, вирубували ліси та залишали їх на 2–3 місяці, щоб висохло гілля, після того його спалювали. Поміж пеньками, гіллям та колодами переселенці сіяли й садили городину. Про використання плуга не могло бути мови, усю роботу виконували вручну. Знищуючи ліси, поселенці кочували з місця на місце [9]. Дешева земля була розміщена далеко від міст та ліній комунікацій, що значно утруднювало збут продукції, а інколи робило цю справу зовсім неможливою. Як результат, господарства замикалися й вели натуральний спосіб виробництва. Ізоляція господарств не сприяла культурному та цивілізованому способу життя. Що ж стосується планів польського уряду щодо повернення емігрантів на батьківщину із великими сумами коштів, про це зовсім не йшлося. Колоністи втрачали не лише зв'язок із рідною землею, а й із власними сусідами-земляками, які господарювали на віддалених теренах [19, 10–11].

Планова масова осадницька еміграція, що мала витворити новий життєвий домініон для Польщі, закінчилася повною поразкою. До липня 1939 р. Міжнародним осадницьким товариством поселено в Аргентині й Бразилії заледве 400 родин. Не вдалося розпочати організованого осадництва і в Парагваї [1]. Закуплені Колонізаційним товариством землі не мали жодної вартості. Це ще один доказ того, що осадництво було моральним і матеріальним фіаско польського уряду.

Протягом усього міжвоєнного періоду еміграційна політика залишалася важливим інструментом внутрішньої міжнаціональної політики. Політичні мотиви польських урядових кіл щодо еміграції яскраво ілюструє таємний документ Міністерства закордонних справ. «...Зорганізування такої акції, якою є еміграція, уже на початку дасть змогу створити кордон із повною перевагою польського елемента від Збруча аж до теренів цілковито польських. Еміграційна акція створить виключно добрі умови для скупку земель слов'янських меншин, відправлених до заокеанських держав і продаж її польським осадникам...

Заокеанська еміграція є еміграцією безповоротною, власне тому повинні створюватися якнайсприятливіші умови для переселення туди українців. Континентальна еміграція на 80 % є заробітковою, тому туди потрібно спроваджувати виключно поляків. В усякому випадку рішення про напрямки еміграції повинні прийматися з урахуванням етнічних, господарських і геополітичних умов» [цит. за: 8, 287].

У зв'язку з цим МЗС видало такі розпорядження: 1) заборонялося вербувати поляків із вєводств спільного проживання національних меншин; 2) вербування повинне відбуватися переважно

серед національних меншин, які проживають у 13 південно-східних повітах; 3) заборонялося гальмувати еміграцію національних меншин на інших теренах Польщі [8, 288].

У результаті цих заходів, навіть якщо виходити з реальних можливостей заокеанської еміграції (від 7 до 20 тис. осіб із Польщі, окрім євреїв), у деяких повітах вистачило б відправити в еміграцію кілька чи кільканадцять тисяч не поляків, щоб забезпечити перевагу польського елемента (близько 60 %) протягом кількох років в 4–5 повітах...

Аналіз подібних документів доводить, що польське керівництво проводило сплановану політику суцільної колонізації, використовуючи для цього засоби, породжені поточним історичним моментом (згадаємо акцію «Вісла» 1947 р.).

Один із найактивніших ендецьких діячів Г. Зеленцький у своїх роздумах про значення польської колонізації зазначав: «Польська держава повинна прагнути до повної колонізації через розселення польського елемента так, щоб той своєю кількістю і культурною силою, надав політичний і культурний тон кожному клаптику землі. При цьому ми не порушуємо конституційних прав національних меншин щодо їх розселення. Власних політичних цілей досягаємо впровадженням законних міграційних переміщень населення [22, 117].

У 20–30-х рр. планомірно виконувалося розпорядження МЗС про визначення напрямів еміграції для поляків і національних меншин. Із Центральних і Західних воєводств Польщі емігранти спрямовувалися переважно до країн Західної Європи (Франції й Німеччини), у той час як зі Східних – до Канади та Південної Америки. Так, наприклад, із Лодзинського й Познанського воєводств за період 1925–1931 рр. із загальної кількості емігрантів до європейських країн виїхало 97 %, із Кельнського та Поморського – 89 %. Із Волині до Європи емігрувало лише 4,3 %, а до позаєвропейських держав – 95,6 %. У Станіславському воєводстві ці показники становили, відповідно, 33,5 % і 66,5 %, у Тернопільському – 20,8 % і 79,2 %, Львівському – 64,9 % і 35,5 % [208, табл. IX]. У Львівському, Тернопільському й Станіславському воєводствах у складі емігрантів до Європи переважали поляки, у цілому ж відсоток українського населення в загальнопольській європейській еміграції становив лише 0,47 % православних, 5,26 % греко-католиків [23, табл. VIII].

Тим часом МЗС приступило до створення перспективного еміграційного плану. Відповідно до нього уряд виділяв 21 млн злотих, щоб протягом чотирьох років спрямувати до міжконтинентальної еміграції 25 тис. осіб української національності, а на звільнених ними землях оселити 17 тис. осіб польської національності [2]. За планом українці й білоруси (до них застосовувалася та ж політика) в еміграції в Бразилії, Аргентині та інших державах Південної Америки повинні були створювати розпорошені поселення. Уважалося також некорисним створення польських поселень серед українських і білоруських [19, 17]. Це пояснювалося тим, що можливості польської заокеанської колонізації були обмеженими й у будь-який момент могли бути забороненими імміграційними країнами.

Під кінець 30-х рр., коли з'ясувалося, що широко розрекламована ідея польської колонізації є справою коштотною та збитковою, до призначених для поляків колоній стали направляти українців. У Парагваї на землях, зарезервованих для польських осадників, у результаті поселилося 90 % українців, переважно волинян.

Польський учений М. Красноцький, наукова діяльність якого припала на 20–30-ті рр., критикуючи ідею польської осадницької еміграції, писав: «Якщо наше господарство має понести такі величезні збитки, а польський народ – такі значні жертви, то нехай краще його енергія буде спрямована на інші ділянки державного життя. Якщо має відтікати польський капітал, то нехай краще відтікає капітал меншин. І за їхній же рахунок можна зменшити кількість непольського населення в Польщі, послабити їхню господарську й політичну позицію. Саме за таких умов можна погодитися на осадницьку еміграцію» [19, 27].

Характер еміграційних процесів у Польщі підтверджує, що багато намічених планів реалізувалися. При загальній тенденції спаду еміграції з Польщі в 30-х рр. еміграція із західноукраїнських земель залишалася на рівні 20-х рр. Так, зокрема, значно зросла частка волинської міжконтинентальної еміграції. Якщо в 1929–1931 рр. вона становила 12 % від усієї міжконтинентальної еміграції з Польщі, то в 1935–1938 рр. – 23,4 %. Із загальної кількості польської еміграції до Парагваю волиняни становили 53,3 %, до Аргентини – 31,1 % (власні підрахунки на підставі [4, 5, 6, 7]).

Зростання відсоткової частки українців відбувалося на фоні загального спаду польської еміграції в цілому. Цей факт повною мірою переконує, що збіг соціально-економічних, демографічних і полі-

тичних факторів, які сприяли виїзду населення східних воєводств, мав значно впливовіші наслідки, ніж в інших частинах Польщі.

Найбільшою мірою цьому сприяли низький рівень розвитку суспільно-виробничих відносин, викликаний фактичною відсутністю промисловості в західноукраїнських землях і слабким її розвитком у Польщі загалом, а також сповільненими темпами капіталізації сільського господарства.

Особливий вплив на активізацію українського еміграційного руху 30-х рр. мала цілеспрямована внутрішня політика правлячих кіл Польщі, спрямована на посилення еміграції українського елемента для прискорення польської колонізації та асиміляції західноукраїнських земель.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Колонізаційна політика міжвоєнної Польщі посіла важливе місце в системі заходів, покликаних створити ефективний механізм розв'язання багатьох соціально-економічних і політичних проблем. Амбітне завдання колонізаційної експансії в інших країнах мало забезпечити молоду державу новими економічними домініонами, натомість компактне заселення поляками територій інших країн повинно стати засобом політичного впливу. Коли з'ясувалося, що реалізувати це завдання неможливо й дарма витрачено значні фінансові ресурси, колонізаційна політика стала дієвим засобом розв'язання національного питання в Польщі.

Список використаної літератури та джерел

1. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo spraw zagranicznych (ffani AAN, MSZ), sygn. 9842. Pismo MSZ do Ministerstwa Skarbu z 9. VIII. 1939.
2. AAN, MSZ, sygn. 9879. Wiktor Ormicki w sprawie zamorskiego wychodźstwa osadniczego i osadnictwa wewnętrznego, referat, 1936 r.
3. AAN, MSZ, sygn. 9890. Polska polityka emigracyjna i jej realizacja –działalność Komisji do Ustalania Zasad Kolonizacji. Protokoły, referaty, tezy, korespondencja 1928–1929 rr.
4. Statystyka Pracy. Rocznik VI. – Warszawa : Główny urząd statystyczny, 1927. – 344 s.
5. Statystyka Pracy. Rocznik IX. – Warszawa : Główny urząd statystyczny, 1930. – 326 s.
6. Statystyka Pracy. Rocznik XV. – Warszawa : Główny urząd statystyczny, 1936. – 223 s.
7. Statystyka Pracy. Zeszyt I. – Warszawa : Główny urząd statystyczny, 1939.
8. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / Siwicki M. – T. I. – Warszawa : Tyrsa, 1992. –315 s.
9. Український емігрант. – 1928. – 30 груд. – Ч. 24
10. Український емігрант. – 1929. – 28 квіт. – Ч. 8.
11. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. 1928. – T.I. – S. 187–193.
12. Przegląd emigracyjny. – 1926. – Zeszyt I.
13. Wiadomości dla emigrantów. – 21 stycznia 1931. – № 5.
14. Wiadomości dla emigrantów. – 12 marca 1931. – № 12.
15. Wychodźca. – 14.IV.1929.
16. Giąbiński St. Emigracja i jej rola w gospodarstwie narodowym / Giąbiński St. – Warszawa : Naukowy Instytut emigracyjny i kolonialny, 1931. – 20 s.
17. Janowska H. Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939 / Janowska H. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 19. – 340 s.
18. Kołodziej E. Wychodnictwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1982. – 291 s.
19. Krasocki M. Emigracja osadnicza / Krasocki M. – Warszawa : Ministerstwo Opieki Społecznej, 1938. – 35 s.
20. Ludkiewicz Z. Zagadnienia programu agrarnego a emigracja / Ludkiewicz Z. – Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1929. – 95 s.
21. Pankiewicz M. Problem emigracji w Polsce / Pankiewicz M. – Warszawa : Wydaw. Ligi Morskiej i Kolonjalnej, 1935. – 23 s.
22. Załęcki G. Polska polityka kolonialna i kolonizacyjna / Załęcki G. – Warszawa : Inztytut Wydawniczy «Biblioteka Polska», 1925. – 158 s.
23. Zarychta A. Emigracja Polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa / Zarychta A. – Nakładem Ligi Morskiej i Kolonjalnej, 1933. – 119 s.
24. Zych S. Emigracja polska / Zych S. – Lwów : Wydaw. Księgarnia st. Malinowskiego, 1938. – 33 s.

Статтю подано до редколегії
18.07.2012 р.